

Жанна Ковба (Київ)

Релігійне життя євреїв Східної Галичини в період Другої світової війни

Проблематика Другої світової війни в сучасній українській та зарубіжній історіографії, незалежно від предмета дослідження, одночасно зумовлена як наповненням готових схем додатковими або новими фактами, так і освоєнням нових чи недостатньо вивчених явищ.

Інформація про життя населення в період німецької (для західної України і радянської) окупації існує в двох іпостасях: наукових популярних текстах різного ступеня заангажованості, політизації (за тематикою: специфіка окупаційних режимів, збитки, опір, героїзм, селективно обрані персоналі) і неартикульованої пам'яті так званого «закритого покоління», тобто тих, хто пережив війну або їхніх найближчих нащадків.

Через пануючі ідеологічні настанови ці люди до початку 80-х рр. ніколи й ніде публічно не могли сказати про пережите, особливо про релігійні практики, почуття.

Окупаційна екзистенція в Україні нині є скоріше пам'яттю, ніж класичною історією. Це прямо стосується релігійного життя, хоч існують дослідження різного способу політизованості, які стосуються діяльності Церкви, Костелу, юдейських релігійних осередків, жертв серед духовенства, вірних¹.

¹ Сутність релігійної політики нацистів на Україні див.: *Лисенко О.* Релігійна ситуація на Україні, 1941–1946. Дис... д-ра іст. наук. – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 1999. Окремі документи і матеріали, що засвідчують активну участь Греко-католицької церкви в національно-культурному житті під час окупації див.:

Предметом вивчення не стали буденне життя духовних осіб і вірних, релігійні практики чи їхня відсутність, а зв'язки людини з Богом, вплив цих зв'язків чи їхньої відсутності на прийняття рішень, поведінку особистості, окремих груп, етнополітичних, етнопрофесійних спільнот. Не визначений обсяг категорії «релігійне життя». Існують версії: життя Костелу, Церкви, дотримання діапазону Заповідей у повсякденному житті, типові конфесійні релігійні практики, приналежність до певної конфесії, наявність власних релігійних організацій.

З. Зелінський досліджує особливості діяльності Костелу як інституції і духовенства у дієцезіях окупованої Польщі, окрім дієцезій Генерал-губернаторства, частково розглядає релігійну мотивацію поведінки вірних². Д. Міхман констатує, що в ізраїльській історіографії донедавна

Культурне життя в Україні: Західні землі: Док. і матеріали, 1939–1953. – К.: Наук. думка, 1995. Оpubліковані тексти послань митрополита А. Шептицького 1939–1944 рр.: Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність: Док. і матеріали, 1899–1944 // Церква і суспільне питання. – Т. II. – Кн. 1–2. – Львів: Вид-во «Місіонар», 1998–1999. 2003 р. опубліковані документи і матеріали митрополита Шептицького та Митрополичого ординаріату 1941–1944 рр.: Митрополит Андрей Шептицький: Док. і матеріали, 1941–1944. – К.: Дух і літера, 2003. Найінформативнішою працею про позицію митрополита Шептицького часів Другої світової війни є праця канадського дослідника Андрія Кравчука: *Krawchuk A. Christian Social Ethics in Ukraine. The legacy of A. Sheptyckyj.* – Е.О.Т.: КІУС-СІУС, 1993. Хасидському сприйняттю Катастрофи присвячено книжку Яффи Еліаха: *Еліах Я. Бог здесь больше не живет.* – М.: Гешарим / Мосты культуры, 2005. Проблеми релігійного життя в Польщі, на жаль, без аналізу ситуації у Генерал-губернаторстві досліджувалися під керівництвом ксьондза Зигмунда Зелінського: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską, 1939–1945 / Red. Ks. Z. Zielińskiego.* – Warszawa. 1982 (*далі* – *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską*). Спеціальний розділ «Религиозное еврейство и еврейская религия» подано у праці ізраїльського дослідника Дана Міхмана: *Михман Д. Историография Катастрофы: Еврейский взгляд: Концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы.* – Днепропетровск: Университет Бар-Илан, Центр «Ткума», 2005. Діяльність Греко-католицької церкви в період німецької окупації 1941–1944 рр. досліджувала О. Сурмач: *Сурмач О. Дні кривавих свастики: Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944).* – Львів: Сполом, 2005. Але й нині побутують стереотипи, сформовані радянською історіографією, котрі широко оприлюднювалися у виданнях типу: *Даниленко С. Дорогою ганьби і зради: Істор. хроніка.* – К.: Наук. думка, 1970; у тенденційній книжці польського автора Е. Пруса: *Prus E. Władysław świętojurski.* – Warszawa, 1985.

² *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską.* – S. 5–10.

аспект релігійного життя часів Катастрофи майже повністю ігнорувався за винятком її релігійного тлумачення³. Враховуючи, що традиційний юдаїзм чітко визначає релігійність як повне виконання заповідей-міцвот, а у процесі розвитку в юдаїзмі сформувалися різні напрями (консервативний, ліберальний, прогресивний), відбувалися активні процеси секуляризації та емансипації, Д. Міхман пропонує вважати релігійними практикуючих євреїв, релігійне життя котрих мало спільні риси: приналежність до певних синагог, дотримання єврейських традицій, визнання рабинів духовними лідерами і вчителями. На думку дослідника, це відрізняло їх від атеїстичних, антирелігійних сегментів єврейської спільноти.

В українських історичних дослідженнях питання релігійного життя, за винятком церковної політики окупантів (О. Лисенко), фактично не було поставлене.

Розрізнені факти свідчать, що в часи війни, загрози існуванню держав, колосальних фізичних і психічних випробувань не лише у пересічних людей, а й навіть у середовищі політиків-атеїстів, військових у різних формах, на свідомому й підсвідомому рівні, спостерігалися звернення до Бога, потреба Божого благословення, святості як чи не єдиної опори у власному і солідарному виживанні. Визначальними стають Людяність, як дар Божий у всіх її можливих іпостасях, або нелюдність, нищість, зло, як втрата Божої подоби.

Збереглися маловідомі свідчення про релігійне життя єврейських громад, окремих рабинів, праведників-цадиків, які важливі не лише для історії єврейства, а й України.

Пропонується наступне визначення категорії «релігійне життя»: актуалізація у посвяченному житті, в екстремальних умовах зв'язків з Богом, особистісні й групові цінності, традиція, символіка, свідомо чи підсвідомо мотивовані Декалогом, внутрішня (духовна), соціальна, практична, душпастирська діяльність духовних осіб, уявлення й тлумачення дійсності та майбутнього (життя, смерть, спасіння, гріх, страх Божий, Божі кара чи благословення).

Форми і зміст релігійного життя на теренах України різнилися залежно від ступеня збереження релігії (схід і захід), зон окупації, динамічності зовнішніх впливів, правового (безправного щодо євреїв), правового, сімейного статусу, ставлення окупантів до різних конфесій і релігій взагалі. Вони були демонстративно активними у християн Західної

³ Міхман Д. Указ. соч. – С. 277–278.

України, Українській повстанській армії, польських воєнізованих підпільних угрупованнях, серед членів похідних груп ОУН; індивідуально прихованими на сході України, в червоних партизанських загонах, радянській армії. Спільною сутністю була віра в Божу волю, Боже благословення, спасіння на землі чи на небі, молитва, як засіб утримання зв'язків з Богом, страх Божого гніву, збереження людяності, толерантність до ближнього.

У різних регіонах України, залежно від зон окупації, наявності чи відсутності релігійного життя міжвоєнного періоду по-різному актуалізувалися форми релігійності у неперервному буденному циклі існування: календар, народження (хрещення, обрізання), шлюбність, смерть, міжособова, міжгрупова комунікація, вплив християнського духовенства, юдейських цадиків, рабинів.

Особливо показовою, важко прийнятною секуляризованим історичним мисленням є мозаїка фактів про релігійне життя гинучих євреїв Східної Галичини, Трансїстрії⁴.

У міжвоєнний період, на відміну від Східної України, в Галичині, попри емансипацію та секуляризацію, переважна більшість євреїв зберігала зміст і форми традиційного релігійного життя. Усі громади міст і містечок мали свої синагоги, рабинів, релігійні школи – хедери, ешиви, процвітала традиційна добробчинність.

У великих містах до складу правлінь єврейських громад входили рабинати, які представляли ортодоксальні, прогресивні, хасидські напрями. Рабини, цадики були неформальними духовними провідниками, авторитетами.

У 1939–1941 рр. у часи радянської окупації релігія, зокрема, рабини, синагоги стали першими потерпілими в часи Другої світової війни.

Антирелігійна пропаганда, позірне «відділення Церкви від держави і школи від церкви» було підперто масовими адміністративними заходами.

На синагоги накладалися величезні податки: протипожежні, за площу, комунальні послуги. Хоч формально синагоги не закривалися, багато з них, особливо у містечках, змушені були припинити діяльність че-

⁴ Релігійні норми, практики, як складові національного життя у румунській зоні окупації, див.: *Винокурова Ф.* Національне життя єврейської спільноти на окупованій території Вінницької області, що входила до складу Трансїстрії: Огляд архівних джерел // Друга світова війна і доля народів України. Матеріали Всеукр. наук. конф., Київ, 23–24 червня 2005. – К., 2005. – С. 156–163.

рез неможливість сплатити податки. Націоналізація, конфіскація власності навіть середнього класу не давала такої можливості. Син львівського рабина Є. Левіна Курт пам'ятає, що на синагогу Темпль, одну з найпопулярніших у місті, було накладено податок у сумі 125 тис. крб. на місяць⁵.

Лише завдяки організаційним здібностям Є. Левіна, інших рабинів, сумлінню вірних податки виплачувались, і окремі синагоги могли діяти. Хоч їхні службові приміщення, як і приміщення релігійних навчальних закладів, підлягали націоналізації.

Було закрито всі хедери, після поспішних перевірок, або й без них, знищувалися чи збиралися у спецховища релігійна література, сакральні речі, навіть сувої Тори із закритих синагог.

У школах, на виробництві повністю ігнорувалася субота, релігійні свята. Натомість масово запроваджувалися нові – советські.

Релігійні практики, традиційний одяг хасидів, ортодоксів, самі віруючі євреї ставали об'єктом висміювання, нападок з боку нових можновладців. Про кошерну їжу для віруючих не йшлося, хоч при синагогах формально ще працювали різники.

Найстрашнішим були арешти, вивезення-депортації не лише відомих банкірів, домовласників, політичних діячів, а й рабинів, вчителів релігії у довоєнних школах.

Серед арештованих відомих євреїв Львова були члени управи громади Віктор Гайєс, Леон Апель, Олександр Ельтер, Артур Гауснер, Леопольд Ланч, рабин доктор Натан Льовенштайн, члени правління синагог Мауріцій Рапапорт, Міхал Рінгель. Арештували навіть біженця з Варшави, голову прогресивної релігійної громади Мойсея Майзельса, професора Львівського і Варшавського університету, знавця юдаїзму Мойсея Шора⁶.

Багато рабинів, як і їхні вірні, жили у страху очікування арешту. Є. Левіна щовіторка викликали до НКВС на допити, намовляли відмовитися від рабинства, до співпраці, пропонували навіть посади викладача у вишах Москви, Києва⁷.

⁵ Lewin K. I. A Journey Through Illussions. – Santa Barbara, 1994. – S. 28–29.

⁶ Доли арештованих були трагічними. Пересічні євреї мали шанси фізично вижити, відомі люди в переважній більшості були розстріляні або померли в таборах НКВС, тюрмах. Див.: Fuks. A Życie i Śmierć prof. M. Shorra // Kalendarz Żydowski. 1992/93. – Warszawa, 1993. – S. 41–48.

⁷ Lewin K. I. Op. cit. – S. 32–33.

Прийняття духовенства, атеїзація суспільства, спокуси державної праці, навчання в обмін на зречення віри, прийняття нової «комуністичної релігії» зумовлювали небачене в Галичині хаотичне зниження моральності серед молоді.

Парадоксально, але ліквідація організованого релігійного життя не захитала його основ, хоч юдейські вірні, їхні рабини, цадики опинилися в набагато гіршій ситуації, ніж поляки, українці, їхнє духовенство. Страшний вибір – нацистський наступ чи советський наступ під машкарою рівності, спокуси отримати права й можливості ціною зречення віри і зради себе і Бога – фактично не був вибором. Налякана прискороною радянізацією, особливо розгнузданою атеїстичною пропагандою, арештами, депортаціями частина не лише українців і поляків, а й частка євреїв зустріла німецьке вторгнення як менше зло. Не дивно. З часів Австро-Угорщини ще жила пам'ять про німців як культурну націю.

Не інформована про істинні наміри окупантів, більшість євреїв міст і містечок навіть у створенні гетто вбачала можливості відновлення довоєнного релігійного життя.

Саме до рабинів у перші тижні німецької окупації йшли вірні з проханням звернутися до нової влади про забезпечення кошерною їжею. Зовсім не випадково вранці 1 липня, коли у Львові розпочався погром, до рабина Є. Левіна прийшли за порятунком члени громади, і рабин почав діяти. Єдиним прийнятним виходом в тій ситуації був його візит до митрополита Шептицького з проханням-вимогою вплинути на українців греко-католиків.

Нацисти заборонили релігійні відправи, з перших днів почали руйнувати синагоги. Юдаїзм як релігія був такою ж небезпекою для арійського світу, як і вигаданий і масово пропагований жидо-більшовизм. Рабини виявилися найбезправнішими у соціальному плані у структурах впроваджуваних німцями гетто і таборів.

У Галичині нацисти з перших днів почали полювання на рабинів, релігійних євреїв. Містечкові рабини гинули ще й тому, що протестували, ганьбили поведінку як німців, так особливо християн, українців і поляків. А ще вони втішали вірних словами святості Божого імені, послуху Його волі, що Бог обрав саме євреїв, щоб урятувати світ.

Збереглося дуже мало архівних документів, які свідчили б про релігійне життя, положення рабинів, підрабинів у галицьких гетто. Основне джерело – переважно спогади, серед них рабина Д. Кахане, професора М. Алерганда, К. Левіна (сина рабина Є. Левіна), а також оповіді пересічних українців, поляків, євреїв, які були свідками подій у своїх селах,

містечках, містах, але вони дозволяють зробити історичну реконструкцію його змісту й форм в екстремальних умовах загибелі єврейської громади Галичини.

Рабинат, як подоба довоєнного, було сформовано лише у Львові. Його очолив колишній секретар рабинату Моше Хиршфрунг, відомий активіст партії Агудат Ізраель. Оскільки робота у юденраті давала право на посвідчення службовця, то у відділ релігії Львова, до рабинатів Станіслава, Тернополя включали не лише рабинів, а й вчених, викладачів релігії в гімназіях, які лишалися без роботи. Але в маленьких містечках, де рабинатів як відділів юденратів не було, колишні рабини, які юридично залишалися без своїх синагог і громад, брали на себе обов'язки рабина новоствореного гетто чи табору добровільно або на прохання старших людей, які сподівалися на відновлення єврейського життя.

У час існування між життям і смертю серед рабинів різних напрямів – ортодоксального, хасидського, прогресивного – витворилася небачена в історії єврейських громад однотайність. Рабин Д. Кахане згодом писав: «Відокремлені суди були скасовані, всі розходження між хасидами і мітнагдїм (найлютішими супротивниками хасидського руху) лишилися осторонь. Всі засідання проводилися спільно. Кожен відчував, що це остання глава в історії Львівського рабинату. І останні могікани вирішили полишити цей світ з гідністю»⁸.

У спогадах євреїв збереглася пам'ять про окремих рабинів, шойхетів, підрабинів у Львівському, Станіславському, Тернопільському гетто. В українській та польській пам'яті залишилися образи рабинів, одяг, вирази обличчя, діалоги з євреями й неєвреями, а основне – висловлювання рабинів, тлумачення ними поточних подій, пророцтва загибелі й порятунку.

Рабини, найчастіше не з наказу нацистів чи з причин організаційного характеру, ставали членами юденратів або очолювали їх. Вони брали на себе відповідальність, традиційно їм довіряла громада, в них бачили заступників, які могли приймати рішення.

Очолили юденрати в 1941 – на початку 1942 р. рабини Яков Ліхтенштейн у Ходорові, Самуель Герц у Борщеві, Гейзер Мозес у Самборі, Закліт Мойзес у Зборові, Моше Ландау у Болехові, Йоханан Мозес у Сколе, Ідель Гальперін у Бережанах.

До складу юденратів у Тернополі увійшли Моше Бабад, Яків Шаміт, у Станіславі – Даніель Горовіц, у Стрію – Мозес Ладеєр, у Комарно –

⁸ Кахане Д. Щоденник Львівського гетто / Упоряд. і авт. передм. Ж. Ковба. – К.: Дух і Літера, 2003. – С. 50.

Арон Цукерберг, у Львові – Моше Ельханан Альтер, Ізраїль Лейб Вольфеберг, Давид Кахане, Марк Кальман Гамейдес. Членами рабинатів ставали найчастіше рабини, які проживали в Галичині до 1939 р., були й біженці з корінної Польщі, котрі пережили місяці радянських переслідувань, здобули симпатії й авторитет.

У Кутах, на Станіславщині, юденрат очолив Нухим Лейб Ячес, непримиренний до емансипації у довоєнні роки, у Делятині – Нафталі Еріх, знаний за своєю харитативною працею. У Сколе до складу юденрату на прохання громади увійшов Ісак Мойше Ротенберг, вдівець, батько чотирьох малих дітей, котрий був вчителем релігії. Два брати Хагери зі Станіславщини фактично були лідерами своїх громад. У Снітині Хаїм Багер, у Заболотіві – його молодший брат Абрагам⁹.

Містечкові рабини, а їх була більшість, переважно не входили до юденратів, але як шановані, знані у своєму містечку і навколишніх селах були визнаними лідерами, авторитетами. До них традиційно зверталися за порадами, що робити: йти чи не йти за наказами німців у гетто, чи віддати на сховок якісь речі тому чи іншому сусідові, як рятуватися самому і рятувати дітей, як виконувати Заповідь за відсутності кошерної їжі.

Якщо у великих містах у 1941–1942 рр. хоч якесь постачання гетто організовував юденрат, а нелегально – підлітки і навіть діти, які проникли на арійську сторону, то у містечкових гетто, у таборах праці саме рабини, часто їхні жінки налагоджували зв'язки із знайомими селянами, через них торгівлю-обмін починали поновлювати й дрібні торгівці. Так було у Жовкві. До рабина Пінкаса Римара чоловіки приходили питати про новини, про можливі ціни на зерно, худобу. Дружина рабина Злата організувала єврейських швачок. Їхні вироби українські і польські жінки оплачували молоком, сиром¹⁰.

Самсон Альгенштайн, рабин з Олеська, Гілель Штербер зі Збаража у листопаді 1941 р. зверталися прямо до відділів Українського допомогового комітету, пропонуючи обмін хліба й овочів на ліхтарі із набойних гільз, фарбу для тканин. У Турці навколишні селяни зверталися до рабина Леві Мишля за медичною допомогою. Він знав усіх лікарів у

⁹ Встановлено за: Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ), ф. 701, оп. 4, спр. 275, арк. 4; Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 2ч, оп. 1, спр. 2086, арк. 100–136; спогади Д. Кахане, К. Левіна, Б. Арсена, В. Тутуруша.

¹⁰ Спогади З. Ляйнерта, записані у Львові 28 черв. 1999 р. Рукоп. Архів автора (далі – спогади З. Ляйнерта).

гетто й за його межами, а селяни знали, що рабі завжди проситиме про харчі для мешканців гетто¹¹.

Рабини тримали в своїх слабких руках єврейське життя, єврейську вікову мудрість. Привселюдні богослужіння було заборонено, синагоги палили й підривали. Одягати традиційне вбрання, читати молитви було небезпечно для всіх євреїв. Для рабинів у перші місяці окупації небезпека була абсолютною. Нацисти в першу чергу виявляли саме рабинів, вчених-теологів, учнів ешив, котрі не могли і не хотіли міняти зовнішність, носити повсякденний одяг.

Нацисти, особливо молодики з айнзатцгруп, сприймали рабинів, хасидів і ортодоксальних євреїв як екзотику: небачені бороди, пейси, капоти, шапки, поведінка. В Німеччині молоді солдати майже не зустрічали євреїв подібного вигляду. Натомість оживали стереотипи нацистської пропаганди, зокрема, рабина з Талмудом. Зустріч з євреями, які ніби відповідали карикатурним зображенням, відомим з шкільної лави, підтверджувала правдивість пропаганди і породжувала особливу жорстокість саме до рабинів, синагог як символів єврейства. Рабинів винищували як представників релігії, яка становила загрозу німецькому «Новому порядку».

Наш секуляризований розум, спосіб мислення стає на заваді розумінню ролі і значення тих тисяч дрібниць, котрі до останнього подиху наближали євреїв до Бога, до вічності, до останнього поклоніння Творцеві.

Осінні свята 1941 р., попри заборону богослужінь, в страху й печалі обходили по всіх єврейських гетто, таборах. Навіть у світських родинах вшановували новий рік (Рош га-Шана), Йом-Кіпур, найважливіший святий день, день посту, каяття, відпущення гріхів, примирення з людьми і Богом.

1941 р. це були дні страшної наруги, розпачу, безнадії для багатьох, якщо не для більшості єврейської спільноти. Що з нами буде? За що страждають невинні? У Кутах рабі Ячес першим вітав біблійними словами: «Хай запишуть тебе на добрий рік!».

Федір Каринів, який працював разом з гімназійним колегою Кубою Флітом на тартаку у Сколе, пам'ятає його розповідь про науку рабина. У Бога є три Книги: Книга праведників – це книга життя, Книга грішників – книга смерті. І Книга тих, хто посередині. Федір запам'ятав, що їх ще на-

¹¹ Спогади М. Короля, записані у с. Розлуч, Турківського р-ну, Львівської обл. 18 трав. 2001 р. Рукоп. Архів автора (далі – Спогади М. Короля).

зивали «бейнонім». Їхню долю, й нашу долю, казав Куба Федорові, вирішують на Йом-Кіпур¹².

Куба Фліт, син кантора зі Снятина, збирався стати рабином. Війна перекреслила плани. Він багато розповідав Федору про свята Рош га-Шана, Йом-Кіпур, коли спокутують гріхи, моляться про милосердя Боже. Федір запам'ятав, як після заходу сонця до недобудованого бараку біля їхнього тартака приходив рабі Ротенберг, сходилися євреї з гетто. Молилися довго, здавалося, цілу ніч, а рано йшли на працю, наче не було над ними німців, табору, не мали вони на собі жовтої опаски.

3. Ляйнерт, який не вважав себе релігійною людиною, згадував, що його батько, котрий дуже переймався власною долею й долею родини, у листопаді 1941 р. став зовсім спокійним, бо визнав пророцтво рабина про чудо визволення єврейського народу, яке відбувається тут, нині у Жовкві. «Рабі казав, що визволення буде, бо прийшов час покоління, яке усе винне, гріховне, але це покоління, яке водночас повне заслуг, бо спокутує гріхи усіх, котрі немов “полонені немовлята”, наvertsаються до Господа усім серцем. Бог хоче від нас виконання своєї волі, а Його волю дано пізнати не всім»¹³.

Про свято Йом-Кіпур у великому місті Львові писав Д. Кахане: «На час осінніх свят [1941 р. – Ж.К.] усі синагоги, які ще не встигли зруйнувати, було закрито. Ніхто не наважився порушити заборону й учинити молебень у синагозі. Євреї молилися крадькома, збираючись на приватних квартирах, серця їх були розбиті, а дух – зламаний»¹⁴.

Не всім молитва була розрадою, не всі рабини могли розкрити всю глибину Божого милосердя. 1942 р., у День покути, рабин Д. Кахане змалює глибину людської безвиході, безнадії.

«Наближалися Осінні свята. Засмучені, зі зламаним духом, євреї крадькома збиралися у міньяни, щоб тихою молитвою вилити Творцеві свої гіркі скарги. Добре було б спробувати описати почуття євреїв гетто, якими були їхні молитви. Це не були молитви смиренності, люди не били себе в груди, опустивши голови. Це не було традиційне визнання “ми винні більше за всіх людей” і прохання, що впливало за ним – послати на наші голови найбільше нещастя за наші гріхи.

¹² Спогади Ф. Кариніва, записані у Дрогобичі 28 лип. 1999 р. Рукоп. Архів автора.

¹³ Спогади З. Ляйнерта.

¹⁴ *Кахане Д.* Зазн. праця. – С. 57.

Ні, у День покути 1942 року євреї Львова були охоплені іншим духом – духом протесту. Молитви звучали як закид: Творець, за що? За які гріхи? За які злочини ти відокремив нас від іншого людства? Хіба українці, поляки, німці кращі за нас? Хіба моральні стандарти інших національностей вище наших?

Цей настрій не мав нічого спільного з тим, яким, судячи з донесених до нас віками хронік або плачів, були охоплені євреї в часи хрестових походів. Тоді євреї били себе в груди і визнавали свої гріхи. Вони вірили, що вони дійсно заслуговують на серйозне покарання. Тому їм було легше виносити свої страждання і легше примиритися зі смертю. Але тепер євреям не вистачало цієї простої віри, віри чистої, ясної і світлої. Тому їхні муки були незліченно більшими і за своїм трагізмом значно перевершували муки їхніх далеких предків у п'яті середньовіччя¹⁵.

Земне буття, сповнене жорстокості, крові, наруги, відчаю залишало мало місця для молитви. У Янівському таборі 1 січня 1943 р. Д. Кахане не зміг пояснити актуальність слів молитви «Сліхот»: «Ми винні більше за всіх, наше покоління згальоване більше за всіх». Його співв'язні, як тільки-но вислухали проспівану прекрасним тенором кантора з якогось містечка главу «Сліхот», закидали рабина питаннями: «За що ми несемо покарання? Хіба ми гірші інших народів, інших поколінь?» «Мої слухачі запротестували. “Чому? Як це можливо? Де ж справедливість Творця?” Я намагався роз'яснити глибокий зміст поняття “завуальоване обличчя”: У певні періоди нашої історії Провидіння закриває вуаллю своє обличчя і його промені, що дають життя, здоров'я, радість і надію, відскакують від неї, як від залізної стіни, і не доходять до нас. Їхні вуха були глухими до моїх пояснень і слів розради, що я намагався вимовляти, вони не вірили їм. Але хіба вони могли реагувати інакше? Переді мною були ті, хто втратив усяку надію, хто пройшов через самі гіркі іспити, люди у відчаю. Вони втратили все: батька і матір, дружину і дітей. Єдине, що в них залишилося, це було їхнє власне життя, яке в них повинні були забрати, якщо не сьогодні, то завтра. Чим можна було втішити їх? Краще нічого не бажати, ніж повернутися до сумної мелодії “Ми винні більше за всіх”. Мене вразило, що Мойсей, наш учитель, опинився в подібному становищі, коли в єгипетському таборі примусової праці він намагався втішати свій народ, обіцяючи йому світле майбутнє, що його чекає. Як ми знаємо з книги (Вихід 6:9): “Та вони не слухали Моше через легкодухність та тяжку роботу”. Якщо сам Мойсей не міг знайти слів,

¹⁵ Там само. – С. 108–109.

щоб вселити надію в серцях мешканців єгипетського табору примусової праці, то хто я такий, щоб знайти їх?»¹⁶

Найвагомішою, найпереконливішою потіхою знедолених у їхніх безмежних терпіннях були поведінка рабинів, їхнє ставлення до нацистів, до вірних.

Смерть рабина Є. Левіна, який виступив в обороні громади, довго пам'ятали у Львові. У Косові під час акції в жовтні 1941 р. місцеві християни запропонували рабину Хагеру сховати його разом з родиною. Той подякував й відповів, що на все воля Божа, а він мусить бути зі своїм народом. Тоді сказали, щоб віддав своїх малолітніх синів у надійну родину, де їх не знайдуть. Відповідь рабина з уст в уста передавали і євреї, й християни: «Вони євреї, вибрані Богом, і мають бути з євреями».

Косів – невелике містечко в долині, і старші косівчани довго пам'ятали, як есесівці гнали євреїв на лісисту гору, де було неглибоке урвище, а першим йшов рабин у чорному капелюсі, сурдуті, вів за руки двох дітей, а за ним у мовчанні, без зойків і криків відсторонено від оточення йшли чоловіки, жінки, діти¹⁷.

Коломийчанка І. Пригородська розповідала про те, як у місті в жовтні 1941 р. на базарі, по хатах люди говорили про мучеників-євреїв, яких постріляли в лісі, неподалік німецької колонії «Мергільф».

Говорили, що Бог вже скоро покарає німців, бо стріляли у рабина, який молився до Бога за своїх людей. «Молитва до Бога в євреїв – святе діло і не може бути перервана, доки її не скінчить простий єврей, а особливо рабин, то гріх перервати молитву, яка ззиває про помсту до неба»¹⁸. Так пояснював людям старий адвокат, який був добре знаний у єврейській вірі.

Рабин Д. Кахане, котрий бачив не одну смерть, бачив, сам пережив нестримне бажання вижити, врятуватися, зберіг у пам'яті смерть рабина Аншеля Шрейбера, члена Львівського рабинату, людини м'якої, далекої від бурхливих подій, знавця Тори, хасидизму, Каббали.

У гетто була чергова акція, хапали кожного, чії документи здавалися підозрілими: «У п'ятницю, після полудня акція досягла своєї найвищої точки. Всі євреї, що не працювали, сиділи по будинках, нікого не можна було зустріти на вулиці. Рабі Аншель Шрейбер весь цей час був разом із нами в помешканні відділу релігії. Після полудня він спокійно

¹⁶ Там само. – С. 141.

¹⁷ Спогади В. Тутуруша, записані у Косові 2 лип. 2002 р. Рукоп. Архів автора.

¹⁸ Спогади І. Пригородської, записані у Косові 18 лип. 2001 р. Рукоп. Архів автора.

оголосив, що йде справляти ритуальне обмивання. Ми намагалися його утримати, але безрезультатно. Він просто не міг відмовитися від бажання очиститися напередодні Шабату. По дорозі його схопили німці і відправили до будинку школи ім. Собеського. Посвідчення юденрату нічим йому не допомогло: і десяток посвідчень не могли допомогти єврею з бородою і пейсами, одягненому в шовкову халіфу (традиційний верхній єврейський одяг), підперезану стрічкою. Юденрат доклав чимало зусиль, щоб врятувати його, але усі вони виявилися марними. Німці нам відверто пояснили, що вони довго чекали на таку неординарну особу. Вони сфотографували його під усіма можливими ракурсами, щоб усі німці могли насолодитися портретом рабі Аншеля Шрейбера, що був опублікований на сторінках “Der Stürmer”.

Вранці у неділю рабину Аншеля вдалося послати єврейського поліція до д-ра Ландесберга. Він запевняв, що німці помилково поставили під сумнів чинність його посвідчення, просив д-ра Ландесберга надіслати кого-небудь, хто б міг підтвердити, що його папери не підроблені. Після полудня до нього прийшов Зейденфруї, член юденрату, і розповів йому правду: у тому, що з ним відбулося, винуватий не документ, а борода, пейси, його єврейська зовнішність і одяг. “Якщо це так, – викликнув він радісно, – нехай благословенно буде Ім’я Його, тому що я хоча б знаю, за що я вмираю. А я весь цей час думав, що це через безглузде посвідчення”. Після цього він процитував Рабі Аківу (Брахот 61:2): “Все життя мене непокоїв вірш „Любити Бога, Всесильного нашого,] всією душею, навіть, коли він забирає вашу душу”. Я казав, коли я зможу здійснити це, і зараз, коли з’явилася така можливість, невже я не здійснию цього?” Очі його засяяли, і обличчя освітілося радістю. Чи може бути в житті єврея прекрасніший момент, ніж той, коли він заявляє, що хоче померти, щоб святилося Ім’я Його.

Рабі Аншель був гідним послідовником ашкеназійських громад дванадцятого – тринадцятого сторіч, часів хрестових походів. Літописці тих часів, а також автори плачів і молитов розповідають нам про надзвичайну відданість своїй вірі, яку виявляли цілі єврейські громади, із радістю віддаючи за неї життя. Рабі Аншель здавався заходям із тих часів. Його безмежна віра була чистою, й у боротьбі за цю віру він не віддав ні сумнівів, ні послаблень, не бажаючи поступитися ні на йоту. Його погляди були твердіші за камінь, внутрішні конфлікти, що роздирають душі тих, хто став на шлях Західної культури, були для нього незнаними. Який щасливий ти був, рабі Аншель Шрейбер, як легко ти помер! Євреї можуть тільки позаздрити тобі. Мало хто своєї останньої миті міг сказати: “Я знаю, що

я зробив усе, що міг». Більшість умирала просто тому, що їм випало надітися євреями. Для них це мусила бути страшна смерть»¹⁹.

Рабини не лише вмирали, вони намагалися активно впливати на дотримання єврейського календаря, Закону, моралі своїми одновірцями. Єврейське життя, єврейське право було для них конечним, основою екзистенції у перевернутому світі війни. Це стосувалося насамперед використання усіх можливостей для проведення богослужінь, дотримання правил укладання шлюбів, розлучень, забезпечення виконання обов'язку милосердя, справедливості.

Михайло Король пам'ятає, як євреї у 1943 р. святкували свій Великдень, «який у них називається Песах». 17-річним хлопцем у квітні 1943 р. він працював у будівельній бригаді на будові майстерень для ремонту німецької техніки у Сокалі. До них щоранку приєднували велику групу євреїв з ближнього табору. Його товариш Іван Корч познайомив з молодим хлопцем, своїм сусідом, який був служкою у божниці (так у Галичині називали синагоги) Дувитом Генисом, а ще кілька разів бачив ставного чоловіка з рудою бородою, якого всі євреї шанобливо звали «ребе». То був рабин із синагоги Моше Роках. У квітні Дувит три дні відмовлявся від хліба, яким з ним ділилися хлопці. Сказав, що за Законом у них свято Песах і вони мають їсти прісний хліб – мацу. Їхній рабин зробив чудо, бо спік ту мацу і навіть у таборі зібрав усіх на молитву і седер, – де запалили свічки, мали мацу і навіть по ковтку вина з винограду. Ребе благословив усіх. Німецька охорона, яка добре пильнувала табір, того не добачила. Євреї-робітники три дні не їли хліба, казали, що скоро війна скінчиться, бо ребе мав знак зі Львова, що Бог виведе євреїв з табору, а всіх інших з неволі, як вивів і провадив євреїв дорогою з Єгипту²⁰.

Про те, що євреї у гетто в Турці навесні 1942 р. святкували Песах у горі й печалі, Ганна Ковач пам'ятає зі слів «ребеці» – дружини рабина Сури Кальман. Сура просила її передати жінкам, які таємно носили до гетто харчі, щоб принесли борошно, бо раб має зготовити їхню паску, «за їхнім Законом. Були вони дуже бідні і згорьовані, ті євреї, але шанували в такому терпінні своє приказання».

Про вшанування Песаху у самому нелюдському місці, робочій бригаді в'язнів Янівського табору і залишків робочої групи Львівського гетто у квітні 1943 р. згадував Д. Кахане²¹.

¹⁹ Кахане Д. Зазн. праця. – С. 75.

²⁰ Спогади М. Короля.

²¹ Кахане Д. Зазн. праця. – С. 154.

Сама згадка про Песах у тих умовах, а особливо його відзначення, були символом Життя, Божим благословенням.

Вражає, що в умовах тотальної загрози життю кожного єврея рабини, віруючі пам'ятали про Заповіді, Закон.

У листопаді 1941 р., коли починалися перші масові депортації з Львівського гетто, до відомого правника професора М. Алерганда звернулися члени релігійного відділу юденрату Гіршпругн та Шерер з питанням правової процедури документального оформлення єврейських шлюбів. Як складати, де затверджувати шлюбну угоду, як бути, коли майбутня дружина й чоловік не мають жодних документів, бо пропали метричні книги?

Важливим питанням, яке намагалися вирішувати рабини, було питання статусу рабинів та їхніх заступників. Законодавства Речі Посполитої не існувало. Німецька влада взагалі не визнавала рабинства, юридично знищуючи основи юдаїзму.

Чи можуть бути юридично легітимними рабин, його заступник, якщо політична влада їх ігнорує? До професора М. Алерганда зверталися за консультацією, чи можливе обрання кількох заступників рабина. Чи можуть виконувати функції рабинів асесори, котрих багато у містечках. Обговорювалося, дискутувалося питання, чи подавати владі інформацію про кількість, імена рабинів у гетто й таборах, або ж оминати їх взагалі. Дійшли згоди, що краще не вживати назву «рабин або заступник рабина», бо «назва може бути причиною неприємностей з боку німецької влади», конкретно, як уточнював проф. М. Алерганд, – «вони будуть інтерновані як заручники»²².

У березні 1942 р. німецька влада зобов'язала юденрати Станіслава, Тернополя, Львова передати інформацію про всіх мешканців гетто, яких підтримувала громада, тобто бідних жебраків, дітей-сиріт, старих батьків, чії діти загинули. На той час вже знали, що переселення, про яке торочать нацисти, це просто знищення. Усі рабини висловилися проти подання такої інформації. У Станіславі з ініціативи рабинів, які очолювали й соціальний відділ, подали списки розстріляних євреїв з Тлумацького, Калушського, Отинівського районів²³.

Про безсилля рабинської постави, як і про мужність і значення такою чину, свідчать спогади Д. Кахане. Він пише про неприпустимість

²² *Allergand L. Zapiski z tamtego świata.* – Warszawa, 1993. – S. 56–57.

²³ *Fenerman I. Pamiętnik ze Stanislawowa // Biuletyn Żydowski Instytut Naukowy,* 1966. – № 59. – С. 66.

навіть самого наміру посилати одновірців на смерть. Єврейський закон, мораль не допускають такого: «Після короткої ділової зустрічі рада рабинів вирішила відправити делегацію до д-ра Ландесберга з метою обговорення цього питання. До неї ввійшли: р. Ізраель Вольфсберг, р. Моше Елханан Альтер, р. д-р Кальман Хамейдес і автор.

У кімнаті чекань юденрату, на вул. Старотандитній 2а, ми виявили багато людей, які очікували бесіди з д-ром Ландесбергом. Уперед-назад снували німецькі офіцери. Безперервно дзвонив телефон. Атмосфера була похмурою і нервовою. Через півгодини д-р Ландесберг запросив нас до себе.

Він був блідий і виглядав стомленим, вираз його обличчя не міг приховати очевидних наслідків страшної внутрішньої боротьби. Людина, відома умінням володіти собою, була знервованою і розгубленою. Ми почали прямо зі суті справи. Ми пояснили, що в страшні часи іспитів наш обов'язок привернути увагу керівника такої великої єврейської громади до величезної відповідальності, яку він покладає на себе, підкоряючись німецьким наказам. Наслідуючи єврейські закони і моральні принципи, він мусить шукати інших шляхів. Якщо до нас прийшли вороги і кажуть: «Приведіть до нас одного з вас, щоб ми могли убити його. Якщо ви цього не зробите, ми уб'ємо всіх» – краще померти всім, але жодного єврея не віддати ворогу. Саме в цьому полягають принципи Галахи.

Ми побачили, що торкнулися відкритої рани. Його обличчя набуло лютого виразу, і він вигукнув: «Вам здається, панове, що ви живете в довоєнні часи і що ви прийшли до голови релігійного Кагалу. Дозвольте мені вам повідомити, що часи повністю змінилися. Ми більше не релігійна громада, а інструмент для виконання наказів гестапо. І кожний, хто протидіє гестапо...»

Він не скінчив фрази, але ми зрозуміли, що він хотів сказати. Він не збирався йти проти гестапо і ризикувати своїм життям. Таке поведіння, мабуть, можна було зрозуміти з людської точки зору, але його важко було простити головному представнику великої єврейської громади. Часи дійсно змінилися, але закон Тори, мораль та її основи залишилися незмінними»²⁴.

Д. Кахане пише, що подібних випадків, коли важили життя і смерть одновірців, рабини не віднайшли у правилах Галахи. Дві доби обговорювали вони прецеденти Галахи щодо подібних випадків. Згадувалися Вавилонський талмуд (Трактат Трумот, гл. 8, Мишна 12); Єрусалим-

²⁴ Кахане Д. Зазн. праця. – С. 71–72.

ський Талмуд (Трумот, постанова 4); Маймонід і Галахот Єсот га-Тора (розділ 5, пункт 5), Мідраш Берешіт Раба (розділ 94:9), Шулхан Арух (Єрех Деах, 157) та інші²⁵.

Рабини в період Голокосту зіткнулися із ситуацією, якої не було в історії народу Ізраїлю. Бо в часи гонінь, переслідувань йшлося про насильницьку зміну переконань, віри, а тепер євреї повинні бути знищені лише тому, що вони євреї. Віра, яку уособлювали рабини, у тисячах ситуацій, обставин незбагненим чином підказувала рішення, відповідь на питання, яку у відчаї шукали ті, хто не мав тої благодаті віри.

Такі люди могли відмежовуватися від оточення, ігнорувати його, вони мали опору, силу, були незворушні, спокійні, доброзичливі.

Багато з них різних за віком, професією, освітою у гетто, таборах не були рабинами, але їх іменували «рабі», вшановуючи їхню праведність.

Про Йозефа, в'язня Янівського табору, якого так називали, писав С. Візенталь, який пройшов через Бухенвальд, Маутхаузен, бачив різних в'язнів, різних катів, багато думав. Після війни він не лише присвятив життя викриттю нацистських злочинців, а й описав пережите у художньо-документальних творах. Повість «Соняшник» – свідчення про людей, які закарбувалися в пам'яті. Йозеф, один з тих, які найбільше вплинули на сумління автора. У повісті йому присвячено кілька сторінок. Можна вважати образ Йозефа збірним, типовим образом віруючого єврея.

«Йозеф був глибоко релігійною людиною, його віру могли хіба що вдаряти обставини, у котрих ми жили, а також відкриті й приховані провокації оточуючих, але ніхто й ніщо не могло її захитати. Йому можна було позаздрити. У Йозефа на все була відповідь, тоді як ми даремне шукали її у відчаї. Його непорушний спокій не раз доводив нас до шалу»²⁶.

Про Бога думали, говорили у гетто й таборах. Одні, як Йозеф, зберігали віру й надію, інші нарікали, що Бог забув свій народ, хоч передбачали, що німці будуть покарані. Щоденні голод, втома, тривога за рідних, близьких, приниження витісняли думки про прийдешнє. С. Візенталь, інтелігентна, думаюча людина, через роки проніс біль втрати віри. «Десь я читав, – писав він, – що, якщо людина дійсно вірить у Бога, її віру здолати неможливо. Але якщо колись я гадав, що це правда, то життя в таборі навчило мене іншого. Неможливо бути віруючим

²⁵ Там само. – С. 73.

²⁶ Візенталь С. Подсолнух. – М., 2001. – С. 14–15.

у світі, в якому обезлюднюється людина, коли тобі постійно доводять, що ти не людина. Тут почнеш сумніватися, чи є у цьому світі місце Богу»²⁷.

Микола Москаль з містечка Судова Вишня пам'ятає, що навесні 1942 р. серед євреїв ходила чутка, що скоро вони підуть до Ніневії. Їхній рабин прочитав у Святій книзі, що там люди у злобі грішать проти Бога. А усі євреї – нащадки Йони, якому Бог заповів йти до тої Ніневії. Йона ж злякався і утік від Бога на кораблі у Тартіш. Бог послав на нього кару, проковтнула Йона велика риба. Три дні молився Йона, і Бог порятував його. Але гріх Йони за страх і непослух ще не відмолений, він на всіх. То тепер Бог карає євреїв, але порятує від загибелі, бо мусять вони йти у грішну Ніневію, бо через них Бог буде рятувати грішний світ.

У містечку знали, що євреїв вивозять до Львова чи везуть до ближнього окописька і стріляють, і дивувалися, що у квітні 1942 р. у мовчанні, спокійно йшли на станцію чоловіки, жінки, діти.

Вже по війні багато хто з жінок та чоловіків із містечка були чомусь певні, що пішли ті євреї таки до Ніневії²⁸.

Що цінного в тій вірі, коли все, здається, втрачено, коли вбивають батьків, дітей, палять домівку. Чому безбожні зрадники виживають, рятуються. Про старе, як світ запитання, яке мучило в'язнів Янівського табору, писав Д. Кахане: «Знову і знову все те ж питання: “Чому? Де для Бога праведник?” Ще страждалець Йов запитував: “Чого несправедливі живуть, доживають до віку, й багатством зміцнюються?” (Йова 21:7). Той же Йов намагається відповісти на питання, що не дає йому спокою, в главі 28. Декілька разів він повторює: “А мудрість ізвідки приходить і де місце розуму? Бо вона від очей усього живого захована, і від птаства небесного скрита вона” (Йова 28:20–21). І дійсно, чи можемо ми досягнути шляхи і плани Провидіння зі своїми обмеженими людськими поняттями про справедливість і праведність? “Невідомо людині житло його і не буде воно знайдено в країні живих”»²⁹.

З. Ляйнерт згадував: «Перед очима – маленький майданчик, з блаґенькою сітчастою огорожею, а за нею тісно, один біля одного чоловіки, жінки, діти з гетто. Їх виловлювали вдень, щоб завтра розстріляти або погнати на станцію, а звідти в Белзець. Охорона – кілька українських і єврейських поліцаїв. Увечері прийшли і пішли, давши якісь команди,

²⁷ Там же. – С. 19.

²⁸ Спогади М. Москаля, записані в м. Судова Вишня, Львівської обл. 24 груд. 1999 р. Рукоп. Архів автора.

²⁹ Кахане Д. Зазн. праця. – С. 150.

німецькі поліцаї. Більшість знайомі між собою змалечку. Було кілька незнаних, про них казали, що то цадик з Гуцулії з учнями. Майже кожен може втекти або в ближнє село, або в містечко Куликів, або й у Жовкву, куди очі поведуть і понесуть ноги. Але мало хто тікає. Була осінь 1942 року, євреї були зламані духовно і фізично. Особливо духовно, до отупіння, бажання жити не було. Я там був, колись сильний, спортивний. Почувався водночас як загнаний звір, який інстинктивно прагне життя, людина, яка боїться смерті, і єврей, який усвідомлює, що місця там, за огорожею, йому немає.

Навколо плакали приречені, бачив сльози навіть у дозорців. Осібно громадка чоловіків у талесах співали псалми і читали Кадіш за померлих. До них долучалися і слізні нагадування Богу про добрі справи, малих невинних дітей, старців. Хтось істерично сміявся, кричав, що Бога у євреїв немає, хтось у нападі шаленства бив себе в груди і кляв світ. Дивно, але молитва опанувала нами. Я повторював слова молитви: “Будь милостивий ради Імені Твого, Отче наш небесний, будь милостивий ради влади Своєї над нами, Господи, Боже наш, зроби з нами, що написано: „У той час я проведу вас, у той час я зберу вас, бо дам вам ім'я та славу серед народів землі, верну вас і полонених ваших, бо я Господь”. Слухай Ізраїлю, Господь Бог наш Господь єдин, – благословенне ім'я Царства Його у віках. Амен”.

Коли почало сіріти, рабин ходив між людьми, благословляв дітей, чи не кожному щось казав. Мені сказав: “Тікай, Господь тебе збереже”. Видно, не одному мені сказав, бо легко втекло кілька молодих хлопців. Мене таки схоронив Бог, хоч побув у самому Янівському таборі»³⁰.

Різні факти поведінки галицьких рабинів мають дещо спільне. Це незрозуміле секуляризованій свідомості містичне прийняття своєї долі, містичне прийняття смерті. Були вони переконані, особливо старші, в істинності своєї релігії, Божому обранству прямувати визначеними дорогами, свідомості заслуг і гріхів свого народу. Гітлерівський нацизм сприймали як кару Божу, втілення вироку відкупної жертви. Закодовані у їхній свідомості Божі заповіді, мірило Добра і Зла давали їм силу користися Божому призначенню, як у житті, так і смерті.

Їхні пророцтва, оперті на Торі і Талмуді, справджувалися на очах, їхні поради одновірцям і християнам були безпомилковими.

Боже призначення усвідомлювали і тлумачили через Книгу Йова «Блажен той чоловік, якого Бог карає, то ж не цурайся Всемогутнього

³⁰ Спогади З. Ляйнерга.

науки. Бо Він поранить і Сам перев'яже рану і Він ударить, та Його ж руки і загоять» (Йова 5:17, 18). «У голоді спасе тебе Господь від смерти, а на війні з рук меча» (Йова 35:20). В ситуації остаточної загрози євреї, навіть нерелігійні, йшли за рабинами на смерть, як на жертвник Божий. Бо одвічним інстинктом осягали Божу волю, як звичали рабини. Свідомі ж були не так розумом, як серцем містечкові рабини, бо мудрість Божих слів пізнали: «І станеться того часу: рештки Ізраїля і ті, хто врятувався з дому Якового не будуть опиратися на того, хто б'є: вони будуть опиратись вірно на Господа Святого Ізраїлевого. Останок навернеться, останок Якова до Бога Сильного.

Бо хоча у Тебе, Ізраїлю, було народу, як піску в морі, то тільки останок навернеться. Призначено загладу, яку наведе справедливість. Тим то ж так говорить Господь Бог Сил: “Народе мій, що живеш у Сіоні, не бійся Ашшура, що палицею тебе б'є і кия підіймає на тебе, як колись Єгипет! Бо ще трохи часу, ще трошки, і промине мій гнів і моя досада буде проти них, їм на погибель” (Ісаїя 10:20-25)», – писав ще у 1937 р. рабин Є. Левін³¹.

У липні 1941 р. під німецьку окупацію потрапили за неповними даними 189 рабинів, понад тисяча канторів. Майже в кожному з 400 містечок були синагоги, у великих містах їх було від десяти й більше.

У липні 1944 р., коли німецькі війська відступили, Галичина фактично була «Judengebiet» (очищена від євреїв). Рабинська спільнота понесла найбільші жертви. Нині відомі імена двох рабинів, котрі пережили Голокост: Давид Кахане і белзький рабин Аарон Роках. Інші загинули у гетто, таборах.

За всю історію євреїв у Галичині рабини не переживали подібних гонінь та переслідувань. Силою закону, зброї, байдужістю світу, до якого волали по допомогу разом зі своїми одновірцями, їх прирекли на загибель. Рабинство виключалося з єврейського життя. Що могли протиставити євреї, рабини молоху Голокосту?

Генрі Мітчел, відомий сучасний історик антифашистського Опору, вважає, що опір це підтримка самоповаги. Зокрема, він пише: «Прийняти поразку, коли здатен ще боротися, означало втрату самоповаги. Самоповага спонукала кожного не здаватися на умовляння про співпрацю з ворогом»³².

³¹ Lewin E. Sanherib w świetle hágady sederowy i interpretacji X i XI rozdziału Jezajásza // *Nasza Opinja*. – 1937. – 4.IV.

³² Mitchel H. *The Shadou War*. – London, 1965. – P. 247.

Жоден галицький рабин, навіть член, або й глава містечкового юденрату, не співпрацював з ворогом. Ті кілька місяців можливого урядування були використані не для виконання німецьких наказів, а для утвердження самоповаги серед одновірців, їхнього єврейства, їхньої обраності Богом, їхньої долі.

Рауль Гілберґ вважає майже єдиною формою опору збройний³³. Галицькі рабини не мали зброї і часто були проти її використання в гетто і таборах. Але вони мали знання, якими наділяли вірних, знання про духовний меч Божого благословення і покарання, неодмінної загибелі їхніх ворогів, незнищенності Божого люду, переконання, що власна смерть заради Бога подолає ката. Рабини були для нацистів об'єктом першочергового знищення, бо вбачали у синагогах, богослужіннях, молитвах їхню духовну зброю.

Єгуда Бауер визначає «єврейський опір під час Голокосту, як будь-яку групову діяльність, свідомо здійснювану проти відомих чи підозрюваних дій чи намірів, спрямованих німцями та їхніми поплічниками проти євреїв»³⁴.

Автор наводить приклади єврейського спротиву, непокірності німецьким законам у Західній Європі, у Польщі. Зокрема, згадує про організацію постачання гетто у Варшаві, Каунасі, про 600 нелегальних міньянів, про які писав історик Варшавського гетто Рінгельблом, культурно-освітню діяльність.

Галицькі рабини були частиною переслідуваного єврейства. Їхня поведінка, на перший погляд, не відрізнялась від поведінки багатьох віруючих євреїв. Коли людей позбавляли всього, навіть своїх імен, єдине, що в них залишалось, була їх внутрішня духовна сила. Для рабинів, цадиків ця сила була у їхній вірі в Бога. Для вірних, особливо хасидів, дуже часто у їхній вірі у цадика. Саме цадики, рабини, синагогальні кантори, служки протиставили Голокосту особливий індивідуально-груповий спротив. В умовах повної, жорстокої заборони юдаїзму як релігії, реальної загрози смерті вони задекларували, легалізували себе як духовних осіб. Талес, тфілін, молитовник, Тора, молитва стали їхніми єдиними засобами і оборони, і наступу.

В умовах фізичної і духовної наруги впроваджували, підтримували єврейську традицію, релігійний, світський обряд. Знавці власної історії,

³³ Hilberg R. The Destruction of the European Jews. – London, 1961. – P. 663–666.

³⁴ Бауер Є. Форми єврейського опору під час Голокосту // Поза межами розуміння: Богослови та філософи про Голокост. – К., 2001. – С. 250.

свідомі своєї обраності, рабини стали творцями постави демонстраційної жертвності, не сліпої покори, а вищого медитаційно-натхненного стану посвяченості виконанню волі Провидіння.

Їхня віра, їхні дії, чи то суботня молитва, чи вимога кошеру, чи благословення об'єднували одновірців на порозі смерті, об'єднували усвідомленим, а частіше неусвідомленим поривом-покорою смерті заради спасіння життя, майбутнього Ізраїлю.

Богословські пояснення Катастрофи галицькими рабинами, котрі в дуже малому числі нині маємо³⁵, дають підстави вважати, що рабини не відступали від Закону, не нав'язували своєї волі, а у перевернутому світі руїни підводили одновірців до власного морально виправданого ситуацією рішення. Вищою формою Опору, який обрали рабини, було повернення віруючих, які захиталися, або невіруючих, які впали у відчай, до Бога, усвідомлення своєї місії обраного народу, який грішив, який приймає покарання через каяття. Покаяння на жертвнику Смерті було покаянням праведників. Їх було мало, але заради них Бог не вигубив гріховний світ.

Попередній аналіз невеликої кількості опублікованих спогадів (Давид Кахане «Щоденник Львівського гетто», Курт Левін «Ілюзії подорожнього», Євген Наконечний «Шоа у Львові»), спогадів тих, хто пережив війну (особливо праведників народів світу, визнаних і не визнаних, які, ризикуючи власним життям і життям родини, рятували євреїв, тих, які допомагали військовополоненим, сусідам, незнайомим знедоленим людям), їхніх нащадків, дозволяє вважати, що своє виживання, збереження людяності вони прямо пов'язують з Божим благословенням, випробування, горе, навіть зраду вважають Божою карою за Богозневагу, пеступи Божих заповідей.

³⁵ Кахане. Д. Зазн. праця. – С. 21–22.